

Տիգրիսի վերին հոսանքի շրջանը, որը կազմում է Ազձնիք հայկական նահանգը, հարավից եզերվում է Մասիս լեռնապարով (կոչվում է նաև Իզալա և Տուր-Արգին)։ Այս լեռնապարի առավել հայտնի գագաթներն են՝ Աշխմունը (այժմ՝ Ղարաչա-դաղ՝ 1919 մ.) և Բեմադա կամ Իզալա (նախորդից հարավ ընկած անանուն լեռը՝ 1520 մ.)։ Մինչև մ. թ. 37 թվականը Մեծ Հայքի հարավային սահմանը Միջագետքում անցնում էր այս լեռներով, ուստի սրանից հյուսիս գտնվող երկրամասը կոչվում էր Միջագետք Հայոց։

Հայկական Տավրոսը Ղարա-դաղ լեռների հետ կապող օղակը Զագրոս ընդարձակ լեռնային սիստեմի հյուսիսային հատվածն է, որը Հայաստանի մասում անտիկ հեղինակներն անվանում էին նաև Նպատ։ «Աշխարհացոյց»-ում Զագրոսն անվանվում է Կոհ ի Նիհորական։ Այս մասում Զագրոսի լեռնաշղթան հանդիսանում է Կապուտան (Ուրմիա) լճի գոգահովտի արևմտյան սահմանը և ունի մի քանի լեռնային անցքեր, որոնք այդ լճի ավազանից տանում են դեպի Հայաստանի ներքին գավառները։ Դրանցից հատկապես հայտնի են Սուրբ Խաչ (այժմ՝ Խանասոր) և Զարասպ (այժմ՝ Կելիշին) լեռնանցքները։ Կելիշին լեռնանցքով էր անցնում Միջագետքից դեպի Հայաստան և Մարաստան տանող ճանապարհը։ Այդ լեռնանցքը գտնվում է Զարասպ լեռան հարավային լեռնաբազուկներում, որտեղից սկիզբ է առնում Մեծ Հայքի պատմական տերիտորիայի սահմանը կազմող Արասի (այժմ՝ Գետառ-սու) գետը, որը թափվում է Կապուտան լիճը։ Զարասպ լեռը պատմական Հայաստանի ամենահարավային կետն էր։

Զագրոս լեռնաշղթան Իրանը բաժանում է Միջագետքից և հյուսիսում, Կապուտան (Ուրմիա) լճի շրջանում, ձուլվում է Հայկական Տավրոսին, կազմելով մի աղեղ, որի մեջ պարփակված է Վանա լճի փակ ավազանը։

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՑԵՐՆ ՈՒ ԼՃԵՐԸ

Հայկական լեռնաշխարհի բարձրավանդակը հանդիսանում է Առաջավոր Ասիայի գլխավոր գետերի ջրբաժանը։ Գետերը սնող հիմնական աղբյուրներն են՝ բարձր լեռնագագաթների ձյունոտ լանջերն ու կիրճերը, որտեղ ձյունը կուտակված է մնում տարվա մեծ մասը (հին հայերը ձյան այս կուտակումները կոչում էին «քամ») և բարձր լեռնային շրջաններում տեղացող անձրևները և աղբյուրները՝ ստորգետնյա ջրերը։ Կան և սեզոնային գետեր, որոնք ծնվում են ձյունհալքից կամ լեռներում տեղացած հորդ անձրևներից գոյացած հեղեղներից՝ «սելավներից»։

Առաջավոր Ասիայի ամենամեծ գետն է Եփրատը (2700 կմ), որը Հայկական լեռնաշխարհի տերիտորիայով հոսում է 600 կմ։ Եփրատը գոյանում է երկու գետերի միախառնումից՝ բուն Եփրատ կամ Արևմտյան Եփրատ (այժմ՝ Կարա-սու) և Արածանի կամ Արևելյան Եփրատ (այժմ՝ Մուրադ)։ Կապան-Մադեն քաղաքից հյուսիս այս երկուսը միանում և կազմում են Եփրատ գետը։

Արևելյան Եփրատը հին հայերը անվանում էին Արածանի կամ սոսկ Եփրատ։ Այս գետը ասուրա-բաբելական բնագրերում և անտիկ հեղինակների մոտ հայտնի էր Arsania անունով։

Արևմտյան Եփրատի ակունքները Մաղկավետ կամ Կապույտ լեռնաշղթայի հարավային լեռնաբազուկներում են, ավելի ճիշտ՝ Ոսկեանց լեռան հարավ-արևմտյան լեռնաբազուկներում։ Այս գագաթից իշնոդ առվակները կազմում են ալպիական մի լճակ, անշարժ հայելանման մակերեսով։ Այստեղից բխում է մի գետակ, որի արծաթագույն ժապավենը գալարվում է կանաչ մարգագետինների միջով, բայց Կարինից հյուսիս գետի հոսանքը դանդաղում է և գոյանում Շամբ Կարնո ճահիճը³⁸, որտեղից արդեն Եփրատի ջուրը դառնում է պղտոր, այդ պատճառով էլ ներկայիս բնակիչներն այն կոչում են Կարա-սու (Սև ջուր)։ Այնուհետև գետը հոսում է արևմտյան ուղղությամբ։

Կարին գավառում Արևմտյան Եփրատը հանդարտորեն հոսում է դեպի արևմուտք, ապա աչից ընդունելով Սարչամա վտակը, մինչև Դերջանի դաշտը դուրս գալը հոսում Շողանի ձորի կիրճով։ Դերջանի դաշտից, պտույտներ առնելով, հոսում է դեպի հարավ։ Այստեղ ձախից նրան է խառնվում Մանանաղի (այժմ՝ Թուզլու-չայ) վտակը և Եփրատը մտնում է մի նեղ կիրճ, որտեղից նորից թեքվում է արևմուտք և շուտով կրկին դուրս գալիս դաշտը՝ Երզնկայի դաշտը (Նկեղյաց կամ Անահտական գավառ)։ Դարանաղի գավառում Եփրատը կրկին հոսում է խոր կիրճով և Ակնից ցած թեքվում դեպի հարավ, միշտ հոսելով կիրճի միջով մինչև Արևելյան Եփրատին կամ Արածանիին միանալը։

Արևելյան Եփրատը կամ Արածանին սկիզբ է առնում Նպատ կամ Մաղկանց լեռներում։ Այս գետի ակունքները գտնվում են Ոսկիք վայրում, ներկայիս Դիադինից հարավ-արևմուտք³⁹։

Արածանիի առաջին մեծ վտակը Բագրեանդ⁴⁰ (այժմ՝ Շարիան) գետն է, որը հոսում խառնել են Եփրատ-Արածանիի հետ։ Բագրեանդ գետը սկիզբ է առնում Ջրաբաշխ լեռնապարի մասը կազմող հրաբխային զանգվածից։

Սկզբում Եփրատ-Արածանին արևմտյան ուղղությույն ունի, բայց արևմտյան կողմից Բագրեանդ վտակն իր մեջ առնելուց հետո թեքվում է հարավ-արևմուտք ու մտնում կիրճի մեջ։ Մանազկերտի մոտ դուրս է գալիս արձակ տարածություն և հանդարտ հոսում Հարքի (Բուլանըխ) և Տարոնի (Մուշ) դաշտերով։ Ձախից նրա առավել նշանավոր վտակներն են Կորո ձորը (այժմ՝ Քոր-սու) և Մեղ կամ Մեղրագետը (այժմ՝ Կարա-սու)։ Այնուհետև Արածանին հյուսիսից շրջանցում է Հայկական Տավրոսի աղեղը, շառաչունով հոսելով խոր կիրճի միջով մինչև Բալու քաղաքը։ Ապա գետը հոսում է հարբերդի արգավանդ դաշտով։ Եփրատ-Արածանին կարևոր վտակներ ունի աջ կողմից. դրանք են՝ Բագրեանդ, Խնուս, Բյուրական, Գինեկ և Գայլ (բաղկացած է երկու հիմնական վտակներից՝ Գայլ և Միա Գայլ) գետերը։

Արևելյան Եփրատ-Արածանին միախառնվում է Արևմտյան Եփրատին Լուսաթառիճ (ներկ. Կապան-Մաղեն) քաղաքի մոտ։ Դրանից հետո Եփրատը հոսում է դեպի հարավ նեղ կիրճի միջով։ Առաջացնելով անանցանելի սահանք-

³⁸ Խորենացի, Գ, ձթ.

³⁹ Փավստոս Զ, ժգ. «Աշխարհացոյց»-ում կարդում ենք, թե Արածանի զսկիզբն ունի ի Մաղկատնէ, ի տեղուղէն, որ կոչի Ոսկիք, և զնալով ընդ հիւսիսի պատելով զնպատական լեռման՝ առ Բագավան գեղուշն, խառնի ի Բագրեանդ գետն։ Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 110։

⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում։

ներ, նեղ ձորով ճեղքում է Տավրոսը, հետզհետե մտնելով Միջագետքի ցածրավայրը: Այս մասում Եփրատի ամենանշանավոր վտակներն են՝ Կառամինոն (այժմ՝ Թուլլու-չայ) գետը, որը իջնում է Զիգոն-Քասիլիկոն լեռներից, և Մելաս (այժմ՝ Թոխմա-սու), որը սկիզբ է առնում Անտիտավրոս լեռներում, կտրում է Փոքր Հայքը և աչ կողմից, Մելիտինե քաղաքից ոչ հեռու թափվում Եփրատի մեջ:

Եփրատի նման Տիգրիսը ևս գոյանում է երկու գետերի՝ Արևմտյան կամ բուն Տիգրիսի և Արևելյան Տիգրիսի կամ Զերմի (այժմ՝ Բոհտան-սու) միախառնումից:

Տիգրիս կամ Դղկաթ (Դիշլե) գետը ունի 1950 կմ. երկարություն, որից 540-ը Հին Հայաստանի սահմաններում է: Տիգրիսը սկիզբ է առնում Մովք լեռնային լճից (ուրարտական «Մուե», ասսուրական «Սուա», այժմ՝ Գյուլջուկ):

Հնում Տիգրիսի ակունքն էր համարվում Զեբենե-սու գետի վերին հոսանքը: Թվարկելով Չորրորդ Հայք նահանգի գավառները, «Աշխարհացոյց»-ը հիշատակում է նաև Հաշտեանց գավառը այժմ է բղխեն աղբյուրը Տիգրիս գետոյ՝⁴¹:

Զեբենե-սուի միանալուց հետո Արևմտյան Տիգրիսը դառնում է ջրառատ մի գետ և հոսում դեպի արևելք, ծառայելով որպես սահման Մեծ Հայքի և Միջագետքի միջև: Այդ գետի ձախակողմյան վտակներից առավել նշանավորներն են՝ Քաղիթը, որ կոչվում է նաև Շիթիթմա (այժմ՝ Բաթման-սու) և Խարզանը կամ Արզանը:

Արևելյան Տիգրիսը կամ Զերմ գետը Քսենոփոնի մոտ հայտնի է Կենտրիտես անունով (Κεντριτης)⁴², նա սկիզբ է առնում Կորդվաց լեռներից, Վասպուրական նահանգի Անձեաքիք գավառից (այժմ՝ Նորդուզ, Ջուլամերկից հյուսիս):

Կորդվաց լեռների հյուսիսային լանջերից սկիզբ առնելուց հետո Արևելյան Տիգրիսը կամ Զերմը հոսում է դեպի արևմուտք: Զուել ամրոցի մոտի ձորից հետո Տիգրիս-Զերմը մտնում է Մոկք նահանգը, գետի անունով Զերմաձոր կոչվող հովիտը: Իր մեջ ընդունելով Ուր (այժմ՝ Մոկ-սու), Կեցան և Բաղեշ (այժմ՝ Բիթլիս-սու) գետերը վերջինիս Տատիկ վտակով, Տիգրիս-Զերմ գետը Սղերդ քաղաքից հարավ միանում է Արևմտյան Տիգրիսին, կազմելով Տիգրիս ջրառատ գետը: Չախից նրա մեջ են թափվում Արևելյան Խարուրը, որը Հայաստանի սահմանն էր Ագիարենեի կողմից և Մեծ Զաբը, որը վերին հոսանքում կոչվում էր Աղբակ⁴³, ապա Զաբ անվան տակ հոսում Կորճալք աշխարհի (ներկայիս Ջուլամերկի շրջանը) խոր անտառոտ ձորերով, որից հետո դուրս է գալիս Միջագետքի ցածրավայրը և խառնվում Տիգրիսին:

Արաքսը, որ 1072 կմ. երկարություն ունի, սկիզբ է առնում Բյուրակն կամ Սերմանց զանգվածի (այժմ՝ Բինգյուլ) հյուսիսային լանջերի աղբյուրներից: Արաքս գետը ակունքներից սկսած մինչև նրա թափվելը Կասպից ծովը, հոսում

⁴¹ Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 107—108:

⁴² Հեարավոր է, որ Կենտրիտես կոչվեր Բոհտան-սու գետի ստորին հոսանքը Կեցան վտակի հետ միասին:

⁴³ Աղբակ անունը գալիս է այդ գետի խորրիական և ասսուրական Ալամուն-էլամունիա անվանումից:

էր պատմական Հայաստանի տերիտորիայով, ուստի ժողովուրդը մինչև այժմ կոչում է «Մայր Արաքս»:

Ներկայումս տարածված այս անունը ծագում է հունա-հռոմեական՝ Ἀράξης, Araxes ձևից, որը հայկական Արասի կամ Երասի անվան տառադարձումն է (եղել է նաև Առաստ ձևը, սրանից է ավելի ուշ շրջանի Արազը): Առավել գործածական ձևը Երասին է:

Սկիզբ առնելով Բյուրակնյան լեռնային զանգվածից, Արաքսը հոսում էր դեպի հյուսիս, որտեղ նրա մեջ էր խառնվում արևմուտքից հոսող Մուրց գետը, այնուհետև հոսելով Բասեն գավառով (Քսենոփոնի հիշատակած Փասիանների հրկիրը) Արաքսն ստանում է Բասեան կամ Բասեն անունը (այժմ՝ Բասեն-սու): Քսենոփոնի «Անաբասիս»-ում այս գետը կոչվում է Փասիս⁴⁴, որ չպետք է շփոթել Կողքիսի Փասիսի (Ներկ. Ռին) հետ:

Երասի (Արաքս) գետի վերին Սևրմաեց լեռներում: Հեղինակ՝ Սևրմաեց (Բյուրակն) գագաթը

Բասենից դուրս գալով, Արաքսը մտնում է խոր, նեղ կիրճի մեջ, որը կոչվում էր Երասխաձոր (ներկայիս Կաղզվանի շրջանում), որից հետո գետը կոչվում էր Երասի: Արաքսը այնուհետև հոսում է այդ կիրճով մեծ աղմուկով և միմիայն ձախից Ախուրյան վտակն իր մեջ առնելուց հետո լայնորեն տարածվում է ընդարձակ Արարատյան դաշտով:

Արարատյան դաշտում Արաքսի մեջ են թափվում աչից՝ Վարդամարդ, ձախից՝ Ախուրյան (ներկա Կարսաշյուք և նրա շարունակությունը հանդիսացող Ախուրյանը), Քասաղ և Սեանա լճից սկիզբ առնող Հրազդան վտակները: Այս հրկուսը հնում թափվում էին Մեծամոր գետը (այժմ՝ Սև ջուր), որը խառնվում էր Արաքսին Արտաշատ քաղաքից հյուսիս: Զախակողմյան ավելի աննշան

⁴⁴ Հմմտ, Diod, XVI, 29.

վտակներից են Ազատը (Գառնի) և Ուրծաձորը (Վեգի): Այնուհետև «Արաքսյան հովիտը» (Araxene) շարունակվում է մինչև Զուղա, որտեղ լեռները սեղմվում են և Արաքսը հոսում է նեղ կիրճով:

Հիմնական գետանցը Արաքսի վրայով (ինչպես և այժմ) գտնվում էր Զուղայի մոտ:

Միջին և ստորին հոսանքում ձախից Արաքսի մեջ թափվող առավել խոշոր վտակներն են՝ Արփա, Նախճավան, Ողջի, Որոտան, Աղվան կամ Հագարու և Գարգար գետերը: Աջից առավել հայտնի վտակներն են. Մակու (այժմ՝ Զանգիմար-չայ)՝ Առուն-գետ վտակով (այժմ՝ Բալլի-չայ, բխում է Գայլատու լճից), Կարմիր գետ (այժմ՝ Կըզըլ-չայ), Ճուաշոտ կամ Տղմոտ (այժմ՝ Ակ-չայ), Աղանգ-ոտ և Մարանդ (այժմ՝ Զիլբիր-չայ): Կարմիր գետի վերին հոսանքը կոչվում էր Կոտորո գետ: Արաքսի ամենաջրառատ վտակը՝ Գառա հետը (Կարասու) հոսում է Արտավեստ (այժմ՝ Արդարիլ) քաղաքի կողմից և Վարդանակերտից ոչ հեռու թափվում է Արաքսը:

Արաքսը, իհարկե, նավարկության համար պիտանի չէր, բայց նրանով մինչև Արտաշատ քաղաքն էր ուղարկվում Մեծրաց լեռների անտառներից հատվող սոճու փայտը: Մովսես Խորենացին վկայում է, որ երբ Արտաշես Ա-ը կառուցում է Արտաշատ քաղաքը, ապա «ձեռնառու լինի նմա և Երասխ փայտիւք մայրեաց»⁴⁵:

Արարատյան դաշտավայրով հոսող Արաքսը հաճախ փոփոխում էր իր հունը, այժմ էլ Կարելի է տեսնել այդ հուններից մեկը, որը կոչվում է «Ղուրու-Արազ»:

Արարատյան դաշտում հաճախ էին լինում այնպիսի սառնամանիքներ, երբ Արաքսն էլ էր սառչում: Խորենացու ասելով «և յերկարել ձմերայնոյն, ի դառնահոտ հնչմանէ հիւսիսոյ պաղացեալ ձուլեալ վտակն (Երասխայ)»⁴⁶:

Հիւսիսում Հայաստանը եզերվում էր Կուր գետով, որը հունական և հռոմեական հեղինակները կոչում էին Կիրոս, Կիրն, Կիրուս (Κύρος, Κύρνος, Cyrus), վրաց. მტკვარი «Մտկուարի»: Հայերը կոչում էին Կուր:

Կուրի ակունքները գտնվում են Տայք նահանգի Կող (այժմ՝ Գյոլե) գավառում, Կարմիր փորակ (այժմ՝ Ալահ-Ակբար) լեռնաշղթայի արևմտյան լանջերին:

Կուրի աջակողմյան վտակներն են Ալգետ, Յուրտագետ⁴⁷ (այժմ՝ Խրամ, որի վերին հոսանքը վրացիներն անվանում էին Քցիխ Խրամի, Ստրաբոնի մոտ կոչվում է Ξάνης)⁴⁸:

Յուրտագետ-Խրամի աջափնյա վտակներից է Գաջենագետը (այժմ՝ Մաշավերա), որոնց միախառնման տեղում գոյություն ունեն Յուրտավ կամ Գաջենք քաղաքը: Խրամի գետաբերանից ոչ հեռու Հունարակերտ ամրոցի մոտ Կուր գետն է թափվում Զորագետը (այժմ՝ Դեբեդ և Փամբակ): Այնուհետև Կուրի աջափնյա վտակներն են՝ Աղստե (հավանաբար Ստրաբոնի Σανδβάνης), Հախում,

⁴⁵ Խորենացի, Բ, խթ.

⁴⁶ Խորենացի, Բ, լթ.

⁴⁷ Այս անունը պահպանվել է թուրքական արտասանությամբ՝ Զուրտակերտի Վախուշտու մոտ, իբրև Խրամ գետի վտակներից մեկը, որը բխում է Կեչուտի լեռներից:

⁴⁸ Strabo, XI, 3, 2.

Տավուշ, Զակամ, Շամքոր, Ռոյտակ (Ροιτάκ), հետագայում կոչվել է Գանձակ (այժմ՝ Գյանջա-չայ), Կուրակ, Առան-ռոտ (այժմ՝ Գերան-չայ) և Տրտուկամ Տրտուական (այժմ՝ Թարթար) գետերը:

Ստրաբոնը հիացմունքով է նկարագրում Կուրի աշափնյա շրջանը՝ Շակաշենի և Գուգարքի ցածրավայրերը: Վեմբողջ այս երկիրը, — գրում է նա, — առատ է պտուղներով, այգիներով և մշտադալար բույսերով և տալիս է նույնիսկ ձիթապտուղ⁴⁹:

II դարից մ. թ. ա. մինչև մ. թ. IV դարի վերջերը Մեծ Հայքի կազմի մեջ մտնող Կասպիականի ծովափնյա շրջանի տարածության մասին պատկերացում է տալիս Պտղոմեոսը⁵⁰:

Սև ծովն են թափվում երեք բավական խոշոր գետեր, որոնց ակունքները գտնվում են Հայկական լեռնաշխարհում՝ Ճորոխը (երկարություն է 368 կմ.), Գալլ-գետը և Հալիսը: Ճորոխի վերին և միջին հոսանքները անցնում են պատմական Հայաստանի տերիտորիայով:

Ճորոխ գետի ակունքները գտնվում են Զորմայրի (3185 մ.) լեռան արևմրտյան բազուկներում, որտեղից Ճորոխը հոսում է դեպի հարավ-արևմուտք Զորմայրի անունով (այժմ՝ Զերմեխի-սու), այնուհետև կոչվում է Մաստարա (այժմ՝ Մասատ-գարա): Բաբերդ քաղաքի մոտ գետը թեքվում է դեպի հյուսիս և ալգտեղից սկսած կոչվում է Ճորոխ կամ Մորոխ: Անտիկ շրջանում նա հայտնի էր Ակամսիս անունով, իսկ վաղ հայկական և բյուզանդական աղբյուրներում կոչվում է Վոհ կամ Βόας, «Աշխարհացոյց»-ում Ճորոխը կոչվում է Ակամսիս որ է Վոհ⁵¹, իսկ մի այլ տեղ՝ «Յոհ»⁵²:

Բաբերդ քաղաքից հյուսիս Ճորոխ գետը թեքվում է հյուսիս-արևելք և հոսում է: Այդ ուղղությամբ մինչև Արգվին քաղաքը: Այստեղից սկսած Ճորոխը գնում է հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ մինչև Սև ծովը թափվելը, ներկայիս Բաթումից հարավ: Ճորոխի ամենախոշոր վտակը Օլթի-չայ գետն է, որը հնում կոչվում էր Ուլթեաց գետ, իսկ վերին հոսանքում Բուխա կամ Բողխա: Աջակողմյան վտակներից է Բանակ կամ Բանա գետը (այժմ՝ Փենեկ-չայ), որի մեջ է թափվում Պարտեզ գետակը (այժմ՝ Բարդուա-չայ): Զախակողմյան վտակներից է Ազորդ գետը (այժմ՝ Թորթում):

Ճորոխի գետաբերանը Պոնտական լեռների հյուսիս-արևելյան ծայրամասում է: Այս լեռների արևմտյան ծայրին գտնվում է Իրիս գետը (այժմ՝ Եշիլ-իրմակ), որի վտակն է Լյուկոս գետը, կամ ինչպես հայերն էին կոչում, Գալլ գետը (այժմ՝ Գելգիտ-չայ): Գալլ գետը սկիզբ է առնում Պոնտական լեռնաշղթան Սկիդիեսի և Անտիտավրոսի հետ միացնող շրթաժան լեռնաշղթայից: Հավանաբար իրավացի էր էրատոսթենեսը, երբ պնդում էր, որ Լյուկոսը կոչվել է նաև Թերմոդոն:

⁴⁹ Strabo, XI, 14, 4.

⁵⁰ Նրա ասելով արևելքից Մեծ Հայքի սահմանն է կազմում «Վրկանա ծովի մի ժառը Կիրոս գետի գետաբերանից մինչև այն կետը, որը գտնվում է 79°45—48°20-ի տակ» (Ptol., V, 12,1):

⁵¹ SE' u. S. երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 103:

⁵² Նույն տեղում, էջ 110:

Թերմոդոն-Լյուկոսը (Գայլ գետ) միանում է Իրիս գետին, որը Թեմիսկիրա հովտում թափվում է Սև ծովը: Հավանաբար Թերմոդոն է կոչվել Իրիս գետի նաև այդ մասը (Թերմոդոնի միախառնման վայրից մինչև գետաբերանը)⁵³:

Հայկական լեռնաշխարհի գետերի ակունքների շրջանները պաշտամունքի վայրեր էին. այդ մասին են վկայում սովորաբար այդ տեղերից հայտնաբերվող վիթխարի քարե վիշապները: Հիշյալ վայրերը շարունակում էին պաշտամունքի առարկա մնալ նաև քրիստոնեության շրջանում: Գետերի ակունքների մոտերքում հաճախ կարելի է հանդիպել քրիստոնեական տաճարների ավերակների:

Հայկական լեռնաշխարհին բնորոշ են միմյանց հետ հատվող բարձունքների շնորհիվ գոյացած գոգավորությունները: Դրանց հատակը սովորաբար լցված է լինում ջրով: Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակի վրա փռված է շամբուտներ ու մորուտներ դառնալու հակում ունեցող այդպիսի ձորակների ու իջվածքների մի ամբողջ սիստեմ: Անձրեների և հալչող ձյան ջուրը (աքամը) լեռներից հոսելով հավաքվում է այդ գոգավորություններում, ձորակներում ու իջվածքներում: Տիպիկ են այդ տեսակետից պատմությանը հայտնի Շամբ Կարնոյ և Շամբ Կոգովտի մորուտները:

Հայկական պարբ ճառավից (Բագրևանդի դաշտի կողմից)

Հսկայական գոգավորությունների կողքին հանդիպում են նաև փոքրերը, որոնք առաջինների մանրանկար կրկնությունն են: Այսպես, օրինակ, Գայլատու լիճը (այժմ՝ Բալըխ-գյուլ), որ Սևանա լճի փոքրիկ կրկնությունն է: Գայլատուն գտնվում է Հայկական պարի հարավային լանջերին մի փակ գոգահովտում: Այս լճից բխում է Առուն գետը, որը Շամբ Կոգովտի միջով անցնելով թափվում է Արաքսի վտակ Մակու գետի մեջ: Այդպիսին է նաև Մովք լիճը (այժմ՝ Գյուլջուկ) Խարբերդից հարավ: Նրանից սկիզբ է առնում Արևմտյան Տիգրիսը: Այդ տեսակետից բնորոշ է Զարիշատի լիճը կամ Պաղակացիսը (հնում կոչվում էր «Մովակ հիւսիսոյ»), այժմ Զրլըր (ծովի մակերևույթից 1959 մ. բարձր), որից դուրս է հոսում Ախուրյանի ձախակողմյան վտակ Մեծագետը: Բոլոր այս նշված և նրանց նման մյուս լճերը հոսող են և ներկայացնում են բարձրադիր, անոռահամ ալպիական ջրամբարներ: Կան նաև կանգնած լճեր, ինչպես օրինակ Արճիշակը (այժմ՝ Արճակ, 1870 մ. բարձրության վրա)՝ Վանա լճից արևելք:

⁵³ Հետագայում Թերմոդոն անունը տարածվել է Իրիս գետի գետաբերանից դեպի արևելք գտնվող գետի վրա, որ այժմ կոչվում է Թերմե-ուս:

Առավել խոշոր ջրամբարներ են Կապուտան (Ուրմիա), Վան և Սեանա լճերի գոգավորությունները:

Հնում Սեանա լիճը կոչվում էր Գեղամա ծով, Գեղարքունյաց ծով (ավելի ճիշտ՝ Գեղաքունի լիճ, վրաց. Գելաքունի), Պտղոմեոսը հիշատակում է այն Լիխնիտիս (Λοχνητις) անվան տակ⁵⁴:

Սեանա լիճը, որ Հին աշխարհի լեռնային լճերից ամենամեծը և մեծ լճերից ամենաբարձրն է, գտնվում է ծովի մակերևույթից 1916 մ. բարձրության վրա: Նրա մակերեսը 1416 քառակուսի կիլոմետր է: Նորատուսի և Ադա հրվանդաններով լիճը բաժանվում է երկու մասի, հյուսիս-արևմտյանը կոչվում է Փոքր Սեան, իսկ հարավ-արևելյանը՝ Մեծ Սեան: Միջին խորությունը 45 մետր է, առավելագույնը՝ 99 մետր⁵⁵: Լիճը տեկտոնիկ ծագում ունի⁵⁶, նրա մեջ թափվող գետերից հիշատակության արժանի են Սոդք գետը, Իշխանագետը և Գավառագետը: Լճից բխում է միայն մի գետ՝ Հրազդանը: Լճի ջուրը անուշահամ է, ձկներն են՝ կարմրախայտ իշխանը, գեղարքունին, բաղդակը և կոզակը: Ունի միայն մի կղզի (այժմ թերակղզի) Սեան անունով: Հնագույն ժամանակներից այստեղ զարգացած են եղել նավագնացությունն ու ձկնորսությունը: Ներկայումս Սեանա լճի ջրերը առատ էլեկտրաէներգիա են տալիս և ոռոգում Արարատյան դաշտը: Լճի ջրի իջեցումից հետո նրա հատակի բացված մասերում կատարված հնագիտական պեղումները ցույց են տալիս, որ հնագույն ժամանակներում լճի մակերեսը եղել է ավելի փոքր, քան իջեցումից առաջ էր:

Սեանա լճից ավելի մեծ է Վանա լիճը, որը Ստրաբոնը կոչում է Թո[ս]պիտիս կամ Արսե[ս]ենե (Θω[σ]πιτις, Ἀρ[σ]η[σ]ηνή)⁵⁷: Առաջինը համապատասխանում է հայերեն Տոսպին և ծագում է, անկասկած, ուրարտական պետության մայրաքաղաք Տուշպայի անունից (Վան): Նրկորոդ անունը ծագում է Արճեշ քաղաքի անունից: Միջին դարերում հայերն այս լիճը կոչում էին Բզնունյաց կամ Ռշտունյաց ծով: Վանա լճի գոգավորությունն առաջացել է նեոհրաբխային ժայթքումների հետևանքով, որոնք փակել են գետերի հունները: Այդ տեսակետից մեծ դեր է կատարել Սարակն-Նեմրուժի բարձրացումը, որը Տարոնի դաշտը (Մշո դաշտ) բաժանել է Վանի գոգավորությունից և զրանով ստեղծել փակ ավազան:

Վանա լիճը 1720 մ. բարձր է ծովի մակերևույթից: Լայնությունը 60 կմ. է, երկարությունը՝ 120 կմ., միջին խորությունն է 16 մ., առավելագույնը՝ 25 մ.: Վանա լճի հայելին հավասար է 3733 քառակուսի կիլոմետրի:

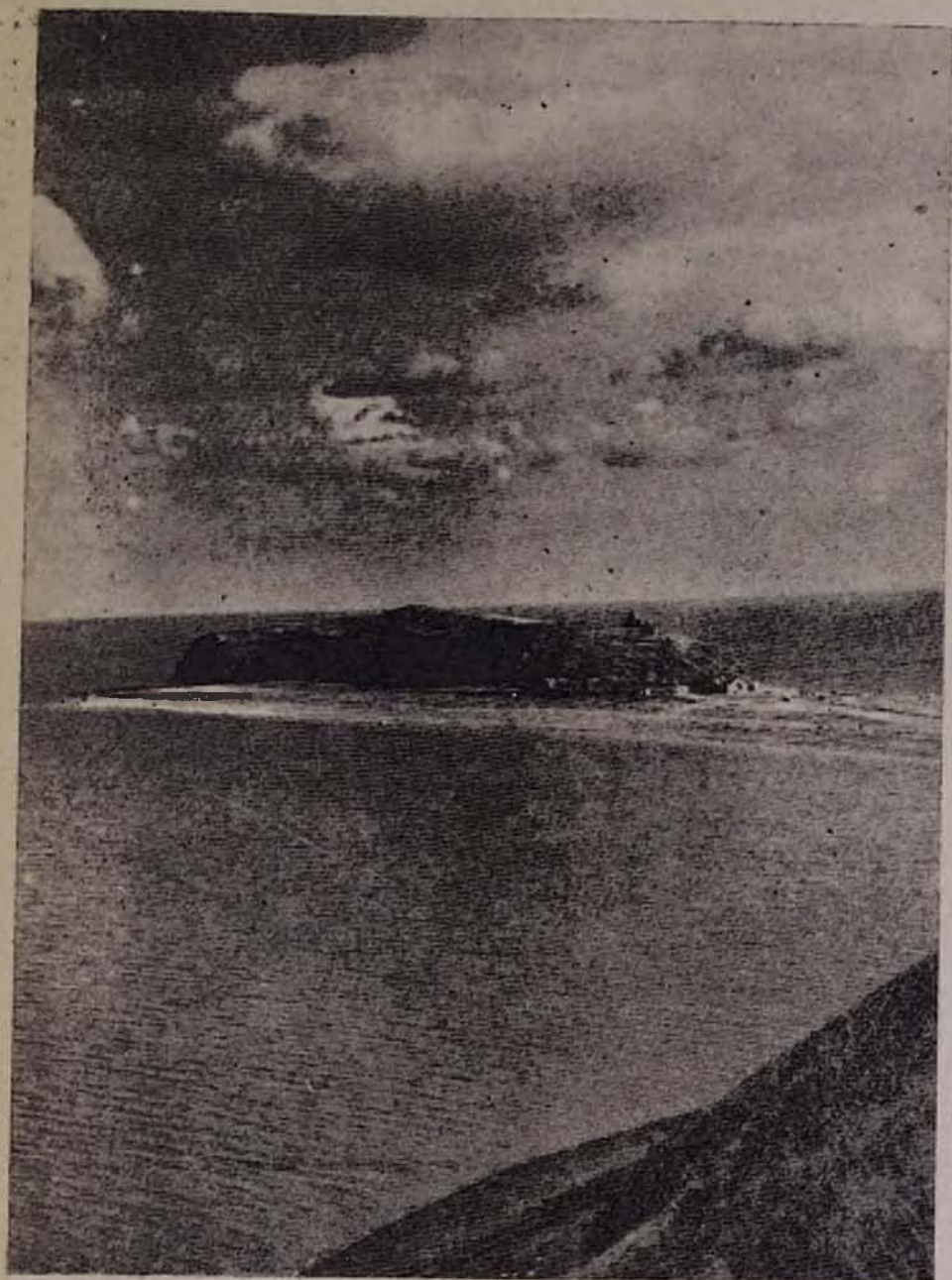
Վանա լճի ջրերը ելք չունեն: Նրա ջրերը պարունակում են մեծ քանակությամբ կալիումի և նատրիումի կարբոնատ, քլորիդներ և սուլֆատներ: Բարձր աղիության պատճառով (19,1 տոկոս) լճում ապրում է միայն մի տեսակ ձուկ: Այդ նույն պատճառով լճի ջուրը չի օգտագործվում ոչ ոռոգման և ոչ էլ խմելու:

⁵⁴ Ptol., V, 12, 30.

⁵⁵ Այս տվյալները վերաբերվում են նախքան լիճը իջեցնելու ժամանակաշրջանին:

⁵⁶ Տե՛ս Փ. Յու. Левинсон-Лессинг, Предварительные соображения об использовании озера Гокча (Севан) для орошения бассейна озера Севан (Гокча). Научные результаты экспедиции, 1927, Л., 1929, էջ 430.

⁵⁷ Strabo, XI, 14, 8.

Սևանա լիճը և կղզին

համար⁵⁸։ Ստրաբոնի ասելով Վանա լճում ապրում է ձկան միայն մի տեսակ⁵⁹։ նկատի ունի տառեխը։ Լճի շուրջը ուրարտական ժամանակներից սկսած, կային քաղաքային կենտրոններ, որոնցից կարևորագույնը Վանն էր՝ Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպան, ապա Բերկրին, Արճեշը, Արծկեն, Խլաթը, Դատվանը, Հնագույն ժամանակներից ի վեր գոյություն ունեւ Վան—Դատվան ջրային հաղորդակցությունը, որը Վան քաղաքը կապում էր Հյուսիսային Միջագետքի քաղաքների հետ։ Վանա լճի մակերեսն անընդհատ բարձրանում է։ «Աշխարհացոյց»-ում նշված յոթ կղզիներից այժմ մնացել են միայն Աղթամարը, Արտինը և Լիմը⁶⁰։

Պատմական Հայաստանի ամենամեծ լիճն է Կապուտանը, ներկայիս Ուրմիան (Ռեզայե)։ Վերջինս գտնվում է Հայկական լեռնաշխարհի և Իրանական սարահարթի միջև, հանդիսանալով պատմական Հայաստանի բնական սահմանը։

Ստրաբոնն այս լիճը հիշատակում է երկու անգամ, երկու տարբեր անուններով։ Առաջին անգամ հիշատակում է Ատրպատականը նկարագրելիս. «Այստեղ կա Սպավտա (Σπαῦτα պետք է հավանաբար ուղղել՝ *Καπαῦτο) լիճը»,— գրում է նա։ Նրա ասելով ջրի մակերեսին աղը հավաքվում և բյուրեղանում է. այս աղը քոր և անհանգստություն է պատճառում մարմնին, բայց յուղը բուժում է այդ հիվանդությունը, իսկ անուշահամ ջուրը մաքրում է զգեստը, եթե որևէ մեկը սխալմամբ այն լիճն է մտցրել լվանալու համար»⁶¹։ Երկրորդ անգամ Ստրաբոնը հիշատակում է նույն լիճը Հայաստանի նկարագրության մեջ⁶²։ «Հայաստանում,— գրում է Ստրաբոնը,— մեծ լճեր կան։ Մեկն է Մանտիանեն (Μαντιανή), հունարեն թարգմանությամբ Կիանե (Κυανή, որ նշանակում է «կապույտ», բերլ» և թարգմանությունն է հայ-պարսկական Կապուտան անվան)։ Ասում են, որ Մեոտիդեից (Ազովի ծով) հետո ամենամեծն է՝ աղի ջրով, տարածվում է մինչև Ատրպատական և ունի աղագործանոցներ»։

«Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրությունում հիշատակվում է զգոնվակն որ կոչի Կապուտանն⁶³։ Կապուտանի բարբառային ձևը պետք է համարել Գաբիթեանը, այդպես է կոչվում լճի հյուսիս-արևելյան ափին գտնվող գավառը։ Այդ գավառում անտիկ հեղինակներին հայտնի էր Καποῦτα վանքը⁶⁴։ Գաբիթեան գավառը պետք է նույնացվի Սարգոն Բ-ի արձանագրության Սանգիբուտու երկրի հետ, որը տեղադրվում է Ուրմիա լճի հյուսիսային ափին⁶⁵։

Կապուտան լիճը բռնում է Հայկական լեռնաշխարհի և Իրանական բարձրավանդակի միջև ընկած գոգահովտի զգալի մասը։ Այն գտնվում է 1275 մ. բարձրության վրա, հայելու մակերեսը մեծ տատանումներ ունի՝ 3900-ից մինչև

58 С. Н. Матвеев, Турция (Азиатская часть — Анатолия), физико-географическое описание, էջ 46։

59 Strabo, XI, 14, 8։

60 Վանա լճի առաջացման մասին տե՛ս С. П. Бальян, Структурная геоморфология Армянского нагорья, էջ 311—316։

61 Strabo, XI, 13, 2։

62 Նույն տեղում, XI, 14, 8։

63 Տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 114, ժան. 2։

64 Տե՛ս Ptol., V, 12, 10։

65 Տե՛ս АВИИУ, 49, 18։

5900 քառակուսի կիլոմետր, առավելագույն խորությունը 16 մ. է։ Լճի առանձնահատկությունը նրա ջրի արտակարգ աղիությունն է⁶⁶։

Հնուց ի վեր լճի վրա նավարկություն կար։ Կապուտան լիճն է թափվում 12 գետ, որոնցից առավել նշանավոր են Ատրպատականի գետերը՝ Վարարակ (Հաջի-չայ), Սազարտու (այժմ՝ Զաղաթու կամ Զեռինե), Թաթավա և Սոուչ-բուլաղ։

Սառցադաշտային մոեհեային արգելավակման լճակ Բյուրակնի գագաթում

Կապուտան լճի արևմտյան և հյուսիսային ափերը Հայաստանի կազմում էին, դա Նոր-Շիրական կամ Պարսկահայք նահանգն էր, անտիկ աղբյուրների Սիգրիանեն։ Արևմուտքում Կապուտան լիճն են թափվում Զագրոս լեռների արևելյան լանջերից սկիզբ առնող գետերը։ Դրանցից պետք է հիշատակել Զարեհավանը՝ Տարոնո-գետ⁶⁷ վտակով (այժմ՝ Դիլման-չայ), էլյո ձորը (այժմ՝ Նազլու-չայ), Բերդաձորը (Բերդեսոր), Բարանգուսը և Արասխը կամ Երասխը (այժմ՝ Գետառ-սու)։ Արասխ կամ Երասխ⁶⁸ գետը ևս հունական և հռոմեական հեղինակները տառադարձում են՝ 'Αράξης, Araxes ձևով։ Նա Հայաստանի սահմանն էր Կապուտան լճի և Զագրոս լեռնաշղթայի միջև ընկած շրջանում։ Սկիզբ էր առնում Զագրոս լեռների Զարասպ գագաթից (այժմ՝ Կելիշին)։ Նրա ափունքներից ոչ հեռու գտնվում է Զարասպի (Կելիշին) հայտնի լեռնանցքը, որով անցնում էր Միջագետքից Մարաստան և Հայաստան տանող մեծ ճանա-

66 «Հաշվումների համաձայն, — գրում է Լինչը, — Ուրմիա լճի ջուրը իր մեջ պարունակում է վեց անգամ ավելի աղ, քան օվկիանոսինը, բայց միայն երեք հինգերորդն այն քանակի, որ ունի իր մեջ Մեռյալ ծովի ջուրը։ Վերևից նայելիս նա վառ կապույտ գույն ունի, մի հատկություն, որ բնորոշ է բոլոր աղի լճերին։ Եթե այնտեղ լողանալուց հետո թողնում են, որ ջուրը չորանա մարմնի վրա, ապա մաշկը ծածկվում է ասես ալյուրի շերտով. ոչ ձկները, ոչ կակղամորթները չեն կարող այնտեղ ապրել։ Լճի ափերը, — Լինչի ասելով, — մեծ մասամբ ցածր են, աղով ներծծված և առափնյա շերտը, ուր կարելի է գտնել քարացած կորալների և խեցիների կտորներ, լճի կապուտյան մոտ շողում է որպես սպիտակ ժապավեն»։ (Տե՛ս X. Փ. ՄԱՌԿ, Армения, հ. II, էջ 55)։

67 Թովմա Արժուրի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, էջ 260։

68 Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 108։

սյարհը, ուստի և այդ գետը հնադույն ժամանակներից լավ հայտնի էր: Զարասպի լեռնանցքը Ստրաբոնն անվանում է «Դրունք մարաց»:

Մեծ աշխարհագրի խոսքերով՝ «Մարաստանի ամենաերկար մասը անցնում է Սիգրիանեի միջով և տարածվում է Զագրոսի լեռնային բարձունքից, որը կոչվում է Մարական դռներ, մինչև Կասպիական դռները»⁶⁹. այն կազմում է 4100 ստադիոն»⁷⁰:

Հայաստանի և Ատրպատականի միջև, Կապուտան (Ուրմիա) լճից հարավ, ընդհուպ մինչև Զագրոս լեռները, տարածվում էր Մատիենի լեռնային երկիրը (Ματιανή, Ματινγή, Ματιανης), որը պետք է որ համապատասխանի ուրարտական և ասուրական սեպագիր արձանագրությունների Մանա երկրին:

4. ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՀԱՐԹԱՎԱՅՐԵՐՆ ՈՒ ՀՈՎԻՏՆԵՐԸ, ՆՐԱՆՑ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայկական լեռնաշխարհի տնտեսական կյանքում առաջնակարգ նշանակություն ունեին բարձրագույն հարթավայրերը, հովիտներն ու ցածրավայրերը, որոնք երկրագործական շրջաններ էին, մինչդեռ լեռնալանջերը ստիպում էին զբաղվել գերազանցապես անասնապահությամբ:

Հայկական լեռնաշխարհի առանձնահատկություններից մեկը լեռնային հարթավայրերի ու հովիտների աստիճանաձև դասավորությունն է. դրանք գոյանում են լեռնաշխարհի կենտրոնական հրաբխային զանգվածներից դեպի տարբեր կողմեր հոսող գետերի հուններից:

Ծորոխ գետի սիստեմում կա միայն մեկ բարձրագույն հարթավայր՝ Սպեր գավառը: Այս գետի վերին հոսանքի շրջանը ծածկված է ալպիական բուսականությամբ և բարենպաստ պայմաններ ունի հացահատիկային բույսերի մշակության համար: Այս սարահարթը հարմար լեռնանցքների շնորհիվ սերտ կապեր ունի Բարձր Հայքի շրջակա գավառների հետ:

Եփրատ գետի սիստեմում (Արևմտյան Եփրատ-Կարա-սու), ակունքներից սկսած մինչև դեպի հարավ թեքվելը (Ակն քաղաքի մոտ) հաջորդաբար դասավորված են աստիճանաբար ցածրացող հովիտներ ու հարթավայրեր, որոնք կազմում են Կարին (այժմ՝ էրզրում), Դերջան, Եկեղյաց (այժմ՝ Նրֆնկա) գավառները: Վերջինս իր հնագույն կենտրոններով հայ ժողովրդի կազմավորման օրրաններից ամենավաղն էր:

Արածանի (Արևելյան Եփրատ-Մուրադ) գետի սիստեմում, ակունքներից սկսած մինչև Ճապաղչուր ընկած են Բագրևանդ (այժմ՝ Ալաշկերտ), Հարք (այժմ՝ Բուլանլիս) և Տարոն (այժմ՝ Մուշ) գավառները կազմող դաշտերը: Այնուհետև Արածանին հոսում է Հաշտեանք գավառի (այժմ՝ Ճապաղչուր) նեղ կիրճով: Բալու քաղաքից սկսած Արածանին հոսում է «Հրաշալի հովիտ» (Καλόν πεδιον) և Անթիաս (Ἀνθίας) կամ «Ալեյուա դաշտ» (այժմ՝ Խարբերդի դաշտ) կոչված հարթավայրերով: Այնտեղ առաջ են եկել այնպիսի խոշոր

69 Տվյալ դեպքում նկատի ունի այն «Կասպիական դռները», որոնք գոյություն ունեին այժմյան Թեհրանի մոտ:

70 Strabo, XI, 13, 8: